

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL BASES OF CITIZEN IDENTITY FORMATION IN PRESCHOOL AND PRIMARY SCHOOL AGE PERIOD

Elza Mollayeva

Baku State University,
Doctor of Pedagogical Sciences
E-mail: elzamollayeva@rambler
<https://orcid.org/0000-0002-5128-8214>

Abstract. The article deals with the social integration of the developing young generation into society in the conditions of humanization and democratization of education in the modern education system of the Republic of Azerbaijan. It is noted that identification of the nation to which he belongs, and national-cultural values play a fundamental role in this process. This factor determines the necessity of civic identity in children and its relevance in modern times as a concept. Civic identity means any person belonging to a certain society, where common cultural foundations prevail, that is, a person realizes which society he belongs to as a citizen and operates on the basis of a certain system of relations in both the natural and social environment. Civic identity, being a citizen of which country, and understanding it is one of the important factors in personality development. The preschool and junior school age period is the main age period in the formation of students as citizens and their adaptation to civil society.

Keywords: citizen, patriotic education, civic identity, preschool period, system of relationships, primary education.

To cite this article: Mollayeva E. (2023). Scientific and pedagogical bases of citizen identity formation in preschool and primary school age period. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 242, Issue I, pp. 18–30.
Article history: received – 19.01.2023; accepted – 22.02.2023.

MƏKTƏBƏQƏDƏR VƏ KİÇİK MƏKTƏB YAŞI DÖVRÜNDƏ VƏTƏNDAŞ İDENTİKLİYİNİN FORMALAŞDIRILMASININ ELMI-PEDAQOJİ ƏSASLARI

Elza Mollayeva

Bakı Dövlət Universiteti,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru
E-mail: elzamollayeva@rambler
<https://orcid.org/0000-0002-5128-8214>

Annotasiya. Məqalədə müasir təhsilin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi şəraitində inkişaf etməkdə olan gənc nəslin cəmiyyətə sosial integrasiyasından söhbət gedir. Qeyd olunur ki, onun aid olduğu millətin identifikasiyası, milli-mənəvi dəyərləri bu prosesdə əsaslı rol oynayır. Bu amil uşaqlarda vətəndaş identikliyinə zəruriliyini və konsepsiya olaraq, müasir dövrdə aktuallığını şərtləndirir. Vətəndaş identikliyi hər hansı bir insanın müəyyən cəmiyyətə mənsubluğunu ifadə edir ki, burada da ümumi mədəni əsaslar üstünlük təşkil edir, yəni insan özünün vətəndaş kimi hansı cəmiyyətə aid olduğunu dərk edir və həm təbii, həm də sosial mühitdə müəyyən münasibətlər sistemi əsasında fəaliyyət göstərir. Vətəndaş identikliyi, hansı ölkənin vətəndaşı olmaq və bunu dərk etmək şəxsiyyətin inkişafında mühüm amillərdən biridir. Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşı dövrü şagirdlərin vətəndaş kimi formalaşmasında və vətəndaş cəmiyyətinə adaptasiya olunmasında əsas yaş dövrüdür.

Açar sözlər: vətəndaş, vətənpərvərlik tərbiyəsi, vətəndaş identikliyi, məktəbəqədər yaş dövrü, münasibətlər sistemi, ibtidai təhsil.

Məqaləyə istinad: Mollayeva E. (2023). Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşı dövründə vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasının elmi-pedaqoji əsasları. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 1 (242), səh. 18–30.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 19.01.2023; qəbul edilib – 22.02.2023.

Giriş / Introduction

Müasir dövrdə pedaqogikada yeni elmi istiqamətlərin yaranması, şəxsiyyətin cəmiyyətə integrasiyasında milli və bəşəri dəyərlər arasında əlaqə, sosial normaların və mədəni davranış xüsusiyyətlərinin şüurlu şəkildə dərk edilərək qəbul edilməsi daha çox maraq kəsb etməyə başlayır. Azərbaycan təhsil sisteminin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi şəraitində inkişaf edən gənc nəslin cəmiyyətə sosial integrasiyasında onun aid olduğu xalqın, millətin identifikasiyası, milli-mədəni dəyərləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ, eyni zamanda vətəndaş cəmiyyətinin ümumi inkişafına, bu cəmiyyət də vətəndaşların dövlətin mənafeyi naminə fəaliyyətinə, dövlət-xalq birliyi tendensiyasının daha da güclənməsinə təkan verən məsələ kimi qiymətləndirilə bilər. Bu amillər uşaqlarda vətəndaş identikliyinə zəruriliyini və konsepsiya olaraq, müasir dövrdə aktuallığını şərtləndirir. Bu baxımdan, “əsas fərdi xüsusiyyətlərdən birinin – sosial-mədəni, vətəndaş və şəxsi formalarını birləşdirən bir insanın vətəndaş şəxsiyyətinin formalaşması sualı ortaya çıxır” [Bondarevskaya Y., 2005].

Vətəndaşın tərbiyə edilməsinin sosial əhəmiyyəti hələ antik dövrlərdən başlayaraq gündəmdə olmuş və bu barədə qədim filosofların əsərlərində ümumfəlsəfi fikirlərə rast gəlmək olar. Vətəndaş identikliyinə əsaslanan duran vətəndaş tərbiyəsi ideyasını ilk dəfə yunan fəlsəfə məktəbinin banilərindən biri olan Platon (b.e.ə. 427–347) özünün “Dövlət” əsərində vermişdir. Sonralar bu tərbiyənin məzmunca təkmilləşdirilməsini Aristotel (b.e.ə 384–322) “Qanunlar”, Evripid (b.e.ə. 480–406) “Finikiyalılar” əsərində geniş şərh etmişlər. Aristotel öz əsərlərində qeyd edirdi ki, insanın ləyaqəti və şərəfi onun vətəndaşı olduğu dövlətin quruluşu ilə şərtlənir. Bu ideya müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Vətəndaşlıq tərbiyəsi həm klassik, həm də müasir pedaqoqların əsərlərində tərbiyənin ana xətti kimi dəyərləndirilir. XX əsrin 60-cı illərində Qabriel Almond və Sidney Verba özlərinin “Vətəndaşlıq mədəniyyəti” əsərində vətəndaşın tərbiyə edilməsini onun sosial vəzifələrinin, onların həyata keçirilməsində əməli fəaliyyətinin dərk olunması kontekstində araşdırdılar [Gabriel A. Almond., Sidney Verba., 1989].

Müasir Azərbaycan pedaqogikasının tanınmış simalarından olan prof. Ə. Ağayev şəxsiyyətin vətəndaş kimi formalaşmasında ona, ilk növbədə, vətəndaşlıq məziyyətlərinin, yəni vətəndaşlıq ləyaqətinin, vətəndaşlıq dəyanətinin, dövlətçilik ruhunun aşılmasını ön plana çəkmişdir [Ağayev Ə., 2011].

Prof. M. İlyasov əsl vətəndaş yetişdirməyin əhəmiyyətini belə ifadə etmişdir: “Vətəndaş yetişdirmək Azərbaycan təhsilinin prioritet məqsədlərindən biri, təhsilimizin yol xəritəsi, strateji hədəfi, gənc nəslin vətəndaşlıq təhsilinin mənbəyidir”

[İlyasov M., 2021].

M.İsmixanov fəal vətəndaşın keyfiyyətlərini belə təsnif etmişdir: “O, öz hüquqlarını bilməli; başqalarının hüquqlarına hörmət etməli; təşəbbüskar olmalı; cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşımalı; mülkiyyətə qayğıkeş münasibət bəsləməli; cəmiyyətə və insanların rifahına zərər vura biləcək fikir və fəaliyyətlərə qarşı çıxmalıdır və s.” [İsmixanov M., Vəliyeva S., 2013].

Əsas hissə / Main part

Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşı dövrü şagirdlərin vətəndaş kimi formalaşmalarında və vətəndaş cəmiyyətinə adaptasiya olunmalarında əsas yaş dövrüdür. İbtidai siniflərdə uşaqların bu istiqamətdə sosiallaşmaları təhsil proqramında sosial-pedaqoji vəzifə kimi qarşıya qoyulur və onun yerinə yetirilməsində gənc nəslin vətəndaş identikliyinə səviyyəsi əhəmiyyətli rol oynayır. Vətəndaş identikliyinə mahiyyəti nədən ibarətdir və o, hansı keyfiyyətləri özündə ehtiva edir? *Vətəndaş identikliyi* hər hansı bir insanın müəyyən ölkə cəmiyyətinə mənsubluğunu ifadə edir ki, burada da ümumi mədəni əsaslar üstünlük təşkil edir, yəni insan bir vətəndaş kimi özünün hansı cəmiyyətə aid olduğunu dərk edərək həm təbii, həm də sosial mühitdə müəyyən münasibətlər sistemi əsasında fəaliyyət göstərir. Vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasında insanın başqalarının seçim hüququna hörməti və öz müqəddəratını sərbəst şəkildə təyin etmək hüququ başlıca amil kimi çıxış edir. Vətəndaş identikliyi şəxsiyyətin inkişafında mühüm amillərdən biridir. Buna görə də vətəndaş şəxsiyyətinə formalaşmasına hələ məktəbəqədər dövrdən başlamaq, ibtidai siniflərdə isə bunu planlı olaraq həyata keçirmək lazımdır. Bu mövzunun araşdırılması ona görə aktualdır ki, çox vaxt ibtidai siniflərdə bu məsələ diqqətdən kənarda qalır və buna görə də kiçikyaşlı məktəblilər onların vətəndaş kimliyi ilə tanış etmək, bu məqsədlə müxtəlif metodlardan istifadə etmək sosial-pedaqoji və tarixi zərurət kimi meydana çıxır. Bu gün Azərbaycanın gələcəkdə rəsmi vətəndaşları olacaq, 16 yaşı tamam olan kimi vətəndaşlığı qanuni yolla təsbit edilən, bu məqsədlə dövlət tərəfindən şəxsiyyət vəsiqəsi veriləcək şagirdlər vətəndaş olaraq hansı keyfiyyətləri mənimsəməli olduqlarını hələ kiçik yaşlarından bilməlidirlər. Bu istiqamətdə ibtidai sinif müəllimlərinin də üzərinə müəyyən qədər məsuliyyət düşür. Ümumtəhsil məktəblərində vətəndaş identikliyinə formalaşdırılması əsasında vətəndaş şəxsiyyətinin yetişdirilməsi cəmiyyət tərəfindən təhsil sisteminin qarşısında qoyulan sosial-pedaqoji vəzifələrdən biridir. Bu vəzifə cəmiyyətin bütün dövrlər üçün ən aktual sifəti kimi də xarakterikdir. Bu vəzifənin həyata keçirilməsində bir sıra tələblərə əməl edilməlidir:

- ✓ şagirdlərin öz vətənlərinin mədəni dəyərləri əsasında şəxsiyyət və vətən-

daş kimi yetişməsi;

- ✓ həm milli, həm də ümumbəşəri dəyər və normaların vəhdət halında şagirdlərə aşılınması və onların mənəvi-əxlaqi cəhətdən ahəngdar inkişafı;
- ✓ müasir dövrün əsas tələblərindən biri olaraq, məktəblilər arasında sosial-siyasi və ictimai bacarıqların, səriştələrin formalaşdırılması;
- ✓ vətəndaşlığın əsas qayəsi olan vətənpərvərliyin tərbiyə edilməsi;
- ✓ insanların birgəyaşayışının şərtlərindən biri olan tolerant şüurun formalaşdırılması.

Vətəndaş identikliyi, öz mahiyyətinə görə, insanın özünüdərk ilə sıx bağlıdır və o, hər bir fərdin milli özünüdərk, öz vətəninə, xalqına, millətinə mənsubluq hissini ifadə edir. Şəxsi identikliklə müqayisədə vətəndaş identikliyi fəlsəfi baxımdan daha geniş məfhumdur və özündə milli-mədəni-dini xüsusiyyətləri birləşdirir. Vətəndaş identikliyi fərdin yurd və torpaq sevgisi ilə başlayıb şəhidlik zirvəsinə qədər gedib çatan yolun mənəvi kompasıdır və burada A.Səhhətin “Vətən” şeri vətəndaş identikliyinə mənəvi istiqamətlərini çox gözəl ifadə edir:

Vətən əcdadımızın mədfənidir!

Vətən övladımızın məskənidir!

Vətəni sevməyən insan olmaz,

Olsa, ol şəxsə vicdan olmaz!

Milli identiklik olmadan vətəndaş identikliyinə danışmağa dəyməz və milli özünüdərk təlim-tərbiyə prosesinin əsas komponenti kimi qəbul edilir. Bunu 2009-cu ildə qəbul edilmiş “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda da aydın görmək olar və qanunun 4-cü maddəsində təsbit olunmuş məqsədlər vətəndaş identikliyi baxımından əhəmiyyətlidir:

“4.0.1. Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək;

4.0.2. milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktik biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrlar hazırlamaq [“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu., 2009].

Milli özünüdərk əsas komponenti olan vətəndaş identikliyi özündə müəyyən milli və bəşəri dəyərləri birləşdirir. Şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında aşağıdakı dəyərlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

- ümumbəşəri dəyərlərin tanınması və onların mahiyyətinin dərk edilməsi;
- öz xalqına mənsub olan mədəni dəyərlərlə bərabər, ümumdünya mədəni dəyərləri ilə tanış olmaq və başqa xalqların da etnik-mədəni, dini adət-ənənələ-

rinə hörmətlə yanaşmaq;

– gənc nəsillə yaşlı nəsil arasında mənəvi varisliyin saxlanılması, öz ölkəsinin tarixinə məhəbbət hissinin aşılması (öz tarixi keçmişini dərinlən bilməyən fərddə heç vaxt vətəndaş identikliyi formalaşa bilməz, çünki hər xalq gələcəyə öz tarixi ilə gedir);

– əməyə, insan zəhməti ilə yaradılmış hər şeyə hörmət və qayğı ilə yanaşmaq;

– vətəndaş identikliyinə elmi əsaslarla inkişaf etdirilməsi;

– intellektual səviyyənin yüksəldilməsi, biliyin dəyər kimi qəbul edilməsi, uşaqlarda müəllim əməyinə hörmət və ehtiram hissinin aşılması;

– ailə dəyərlərinə və valideynlərə hörmət bəsləmək;

– Azərbaycan ailəsinə məxsus mütərəqqi mahiyyətli ənənələri qoruyub saxlamaq;

– şagirdlərdə vətəndaş mövqeyinin, dövlətin siyasi-iqtisadi gücünə rəğbət və qürur hissinin formalaşdırılması.

Vətəndaş identikliyi yeni təhsil konsepsiyasının əsasında duran təməl standartlardan biridir və onun gənc nəsildə milli kimliyin, vətəndaş həmrəyliyinə formalaşdırılmasında rolu önəmlidir.

Vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasında hansı istiqamətlərə daha çox əsaslanmaq lazımdır? Bununla bağlı elmi-pedaqoji ədəbiyyatda müəyyən yanaşmalar var və bu yanaşmalar vətəndaş kimliyinin öyrənilməsindən asılıdır. Tədqiqatçı T.V.Vodolazskaya vətəndaş identikliyinə müəyyənləşdirilməsində onun maddi və mənəvi ehtiyaclarının reallaşdırılmasını əsas amil kimi qeyd edir. İ.V.Konodaya görə isə, vətəndaş identikliyi siyasi kateqoriyadır və buraya hər bir vətəndaşın hüquqi və siyasi bacarıqları, səriştəsi, siyasi fəaliyyəti, vətəndaş cəmiyyətində iştirak səviyyəsi daxildir. Göründüyü kimi, bu yanaşmada daha çox ictimai-siyasi məzmun üstün götürülür. Təhsil üzrə mütəxəssislərin bir çoxuna görə, vətəndaş identikliyi bir şəxsin özünü müəyyən bir ölkənin vətəndaşı kimi dərk etməsində ifadə edir və M.A.Yuşin iddia edir ki, “vətəndaş identikliyi vətəndaş statuslu şəxsin şəxsiyyəti, vətəndaşlıq vəziyyətinə qiymətləndirilməsi, vətəndaşlıqla bağlı vəzifələri yerinə yetirmək, hüquqlardan istifadə etmək və həyatda fəal iştirak etmək qabiliyyətinə qiymətləndirilməsi kimi müəyyən edilə bilər” [Asmolov A., 2007].

Vətəndaş identikliyi insan həyatının bütün yaş dövrlərində baş verən və şəxsiyyətin formalaşmasında həlledici amil kimi qəbul edilən mürəkkəb prosesdir. Bu proses hələ məktəbəqədər dövrdən ibtidai formada başlansa da, sonrakı dövrlərdə daha müntəzəm və sistemli xarakter almağa başlayır. Bu sahədə aparılan araşdırmalardan da aydın olur ki, vətəndaş identikliyinə daha fəal formalaşdığı dövr yeniyetməlik və gənclik dövrlərinə təsadüf edir, lakin vətəndaş identikliyinə əsasının məktəbəqədər yaş dövründən başlaması inkaredilməzdir

və məhz bu dövr ilkin şərt kimi çıxış edir. Bu yaş dövründə uşaqlar böyükləri təqlid edir, onlara daha çox inanır, ətrafda baş verən hər şeylə daha çox maraqlanır və emosional baxımdan daha həssasdırlar. Məktəbəqədər yaş dövründə təhsil sistemində aparılan islahatlar, təhsilin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi uşaqlarda vətəndaş mövqeyinin, vətəndaşlıq hissinin formalaşdırılmasına və ailəsinə, vətəninə sevginin aşılanmasına xidmət edir. Bu gün məktəbəqədər təhsilin qarşısında duran aktual vəzifələrdən biri sosial və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən xəbərdar olan, bu münasibətlərdə korrelyativ yanaşmanı daha çox tətbiq edən, özünü yalnız bir millətin və ya xalqın nümayəndəsi deyil, eyni zamanda, dünya vətəndaşı, mədəniyyətlərarası dialoqun subyekti kimi qəbul edən vətəndaşların yetişdirilməsidir.

Vətəndaş identikliyinə əsas komponentlərindən biri vətənpərvərlikdir və bu komponentə hələ qədim dövrlərdən vətəndaşlıq tərbiyəsində istinad edilmişdir. Qədim dünya fəlsəfəsinin ən güclü nümayəndələri olan Platon və Aristotel vətəndaşın təhsilini gənc nəsle, qanunlara riayət etmək və dövlət orqanlarına hörmət hissi aşılamaq prosesi kimi qəbul edirdilər. Jan-Jak Russo vətəndaş təhsilini insanın müstəqil inkişafı və bir fərd kimi özünü ifadə etməsi üçün şəraitin yaradılması kimi müəyyən etmişdir [İstoriya pedagogiki: khrestomatiya., 2011]. Böyük çex pedaqoqu Y.A. Komenskiyə görə, insanın əsas məqsədini vətənə və bəşəriyyətə xidmət təşkil edir. O, belə nəticəyə gəlmişdir ki, insan heç də hazır əxlaqi prinsiplər və şüurla dünyaya gəlmir. Bu keyfiyyətlər insanın sonrakı yaş dövrlərində məqsədyönlü tərbiyə nəticəsində formalaşır. Rus pedaqogikasının atası K.D.Uşinski tərbiyənin əsasında milli təfəkkürü və bu təfəkkürün əsas daşıyıcısı olan milli dili – ana dilini götürürdü. O, uşaqda vətənpərvərlik tərbiyəsini, onun milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirməyi, ictimai borc hissi aşılanmış fəal vətəndaş kimi yetişdirməyi zəruri hesab edirdi [İstoriya pedagogiki: khrestomatiya., 2011]. XX əsr pedaqoqlarının görkəmli nümayəndələrindən biri olan V.A.Suxomlinski uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsində humanizmi əsas götürürdü və bu, sonralar onun əsərlərində də özünü göstərdi. O, həm bütün kollektivin, həm də konkret olaraq hər bir fərdin vətəndaşlıq fəaliyyətinin inkişafına töhfə verəcək kollektivin emosional cəhətdən zəngin, fəal həyatının təşkilini vətəndaşlıq tərbiyəsinin ilkin şərti hesab edirdi [İstoriya pedagogiki: khrestomatiya., 2011].

Sonrakı illərdə vətəndaşlıq tərbiyəsi ilə bağlı baxışlar S.A.Amonaşvili, V.F.Şatalov, E.N.İlina, İ.P.Volkovanın pedaqoji əsərlərində daha da genişləndirildi. Bu pedaqoqların fikrincə, vətəndaşlıq tərbiyəsinin əsasında əxlaq tərbiyəsi və insanlara humanist münasibət durur. Vətəndaş identikliyinə formalaşmasına qəribə alimlərdən B.Anderson, E.Giddens, P.Berger, İ.Vallerşteyn, T.Lakman, S.Hantinqton, E.Erikson öz əsərlərində geniş yer vermişlər. XX əsrin sonlarından başlayaraq, vətəndaş identikliyinə öyrənilməsi məqsədi ilə aparılan tədqiqatlarda

intensivləşmə özünü göstərməyə başladı. Keçən əsrin 90-cı illərində etnoloq V.A.Tişkov vətəndaş identikliyinə formalaşması problemini inkişaf etdirən ilk rus mütəxəssislərindən biri kimi ümumrusiya vətəndaş identikliyinə nəzəri əsaslarını yaratdı. Onun gəldiyi qənaətə görə, hər bir insanda vətəndaş şüuru ilə yanaşı, müxtəlif etnik identifikasiyalar da ola bilər, yəni bir ölkə daxilində yaşayan və müxtəlif etnik qruplara aid olan vətəndaşları buna misal gətirmək olar ki, bu da monoetnik ölkələr üçün xarakterik deyil. Bu xüsusiyyət daha çox özünü müxtəlif millətlərdən və xalqlardan olan insanların bir ölkə daxilində birgə yaşayış qaydalarına riayət edərək yaşadıkları dövlətlərə aiddir. Belə ölkələrdən biri kimi Azərbaycanı misal göstərə bilərik və burada hər bir milli azlığa multikultural dəyərlər baxımından demokratik və humanist münasibət bir çox dövlətlər üçün gözəl nümunə ola bilər. Beləliklə, “V.A.Tişkov tərəfindən hazırlanmış *sivil millət ideyası* elmi ictimaiyyətdə dəstək tapdı, dövlətimizin vətəndaşlarının ictimai şüurunda bəyənilirdi və qəbul edildi. Milli məsələdə Rusiyanın müasir siyasətinin əsasını qoyan müəlliflər kimi V.A.Tişkov, A.Y.Danilyuk və A.M.Kondakovu qəbul etmək olar” [Danilyuk A., 2009]. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətəndaş şəxsiyyətinə formalaşmasının mümkünlüyünün nəzəri əsaslarını N.V.İvanova, O.L.Knyazeva, S.A.Kozlova, E.K.Rivina, R.B.Sterkinin apardıqları tədqiqatlar daha da zənginləşdirdi [Vetoxina A., 2010]. Bu problemlə bağlı məktəbəqədər təhsil təcrübəsi G.N.Abrosimova, E.Y.Aleksandrova, G.N.Danilina, V.A.Maligina, A.A.Ostapets, M.E.Trubaçova və başqalarının əsərlərində öz əksini tapdı [Anikina T., 2012].

Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər yaşlı uşaqların vətəndaşlıq təربiyəsi dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş normativ-hüquqi sənədlərlə tənzimlənir ki, buraya “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu, “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”-nı daxil etmək olar. Beləliklə, məktəbəqədər yaşlı uşağın vətəndaş identikliyinə əsasında onun özü haqqında təsəvvürləri, onu əhatə edən insanlarla özünü eyniləşdirməsi, ölkənin tarixində əsas yer tutan əlamətdar günlərə (bayramlar, tarixi günlər, mətəm günləri və s.), sosial hadisələrə cəlb edilməsi, onun öz “mən”ini getdikcə daha dərindən dərk etməsi durur. Bu kiçik varlıqları müəyyən hüquq və vəzifələrə malik, başqa insanlara hörmət və qayğı ilə, təbiətə, öz xalqının mədəni irsinə qayğı ilə yanaşan, eyni zamanda, başqa xalqların nümayəndələrinə tolerant münasibət bəsləyən kiçik vətəndaşlar kimi qəbul etmək lazımdır.

İbtidai sinif şagirdlərində vətəndaş identikliyinə yaradılmasında və formalaşdırılmasında ibtidai sinif müəllimlərinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür və təhsilin bu pilləsində tədris edilən fənlər və mövzular şagirdə özünə, ailəsinə, ölkəsinə məhəbbət hissi tərbiyə edir. Bəs bu yaş dövründə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan vətəndaş identikliyinə vəzifələri nədən ibarətdir? Bunlar aşağı-

dakılardır:

– ibtidai sinif şagirdlərinə mənəvi-əxlaqi dəyərlərin aşılması, özünə və başqalarına hörmət, davranış mədəniyyətinə yiyələnmək, davranış normalarının pozulmasına qarşı dözümsüzlük;

– öz vətəninin tarixini daha dərinlən bilmək, keçmişimizdə baş vermiş mühüm tarixi hadisələri öyrənmək, tarixi yaddaşa malik olmaq və bununla qürur duymaq; tarixi qəhrəmanlarımızla fəxr etməyi şagirdlərə təlqin etmək;

– vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasının əsası sayılan vətənpərvərlik tərbiyəsinin həyata keçirilməsi, Vətənə məhəbbət, öz xalqına mənsubluqdan qürur hissi keçirmək, dövlət atributlarına sonsuz sevgi bəsləmək, dövlət bayramları haqqında məlumatlı olmaq;

– ibtidai siniflərdə vətəndaş identikliyinə formalaşdırılması prosesində əmək tərbiyəsinin həyata keçirilməsi, insanın öz ölkəsinin iqtisadiyyatına verdiyi faydalardan məmnunluq hissi keçirməsi, bütün peşələrə hörmət və onların ictimai məzmunu ilə tanış olmaq, əməyə vicdanlı münasibət və əmək adamlarına hörmətin aşılması;

– vətənə sevgi ilə assosiasiya edilmiş vətəndaş identikliyinə vəzifələrindən biri olan ekoloji tərbiyə (bu zaman Vətənə, onun təbiətinə məhəbbətdən yaranmış qayğı hissi, təbiətin gözəlliyindən alınan emosional hisslərin tərbiyəsinə də diqqət yetirmək lazımdır).

Əxlaqi dəyərlərin və vətəndaş identikliyinə əsası ibtidai siniflərdə qoyulur və tədris edilən hər fənnin vətəndaş identikliyi baxımından imkanlarından istifadə zərurət kimi meydana çıxır. Bu baxımdan ibtidai təhsil səviyyəsində istifadə edilən bəzi dərslərləri problem baxımından araşdırmaq məqsədəuyğundur, məsələn, 2-ci sinfin “Azərbaycan dili” dərslərində, demək olar ki, bütün bölmələr (“Vətənim Azərbaycan”, “Ətraf mühit və biz” və s.) vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasına xidmət edir. “Vətənim Azərbaycan” bölməsinə daxil edilmiş “Vətən sevgisi” fəslində “Doğma yurdun yovşanı”, “Bir parça torpaq”, “Vətənin keşiyində”, “Əsgərə hədiyyə” mövzuları vətənpərvərlik tərbiyəsi aspektindən maraqlı məqamlarla zəngindir. Dərslərin 39-cu səhifəsində Azərbaycanın görkəmli şairi Mirvarid Dildəzinin “Vətənin keşiyində” şeri güclü emosional təsir gücünə malikdir:

Laylasında anam mənə
Belə demiş dönə-dönə:
“Bir anan mən, biri Vətən,
Yadda saxla bunları sən:
Canın kimi sev vətəni,
O bəsləmiş, oğul, səni!

Bayrağını möhkəm saxla,
Sərhədinə tez-tez yoxla.
Qəhrəman ol, oğul, sən də
Qoru bizi böyüyəndə”.
Gözəl vətən, gözəl vətən!
Keşiyində durmuşam mən!

[İsmayilov R., Nurullayeva Ü. və başqaları, 2021].

Bu şəirdə Vətənə, dövlət atributlarına sevgi, ana ilə Vətənin müqəddəs dəyəri, Vətənin sərhədlərinin qorunmasının vacibliyi şagirdlərdə vətənə məhəbbət hissinin yaranmasına şərait yaradır.

Problem baxımından 3-cü sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyini [İsmayılov R., Nurullayeva Ü. və başqaları, 2022] nəzərdən keçirdik və burada da vətəndaş identikliyi ilə bağlı maraqlı mövzulara rast gəldik. Müəllim dərslikdəki “Dünyamızı tanıyaq” bölməsində şagirdləri “Biz azərbaycanlıyıq!”, “Dünya xalqları”, “Tarixi abidələr”, “Milli bayramlar”, “Səyahət” mövzuları ilə tanış edərkən təlim prosesində vətəndaş identikliyinə formalaşdırılması, vətənpərvərlik tərbiyəsi istiqamətində bir çox işlər görə bilər. Dərsliyin 42-ci səhifəsində yer alan “Tarixi abidələr” mövzusunda Azərbaycanın qədim memarlıq abidələrindən biri olan Şirvanşahlar sarayının təsvirinə rast gəlirik və onun haqqında verilmiş sualların cavablarının şagirdlər tərəfindən tapılması tövsiyə edilir. Bu mövzuda dünyanın tarixi abidələri ilə birlikdə öz abidələrimizin də yaranma tarixi haqqında geniş məlumat verilməsini arzu edirik, çünki kiçikyaşlı məktəblilərin vətəndaşlıq tərbiyəsində “Haradan başlayır Vətən?” sualına verilən cavabın önəmli rolu vardır. Məhz buna görə hələ kiçik yaşlardan onlara vətənin tarixi, coğrafiyası, sərhədləri, tarixi keçmişi, atributları haqqında geniş məlumat vermək lazımdır. Yuxarıda adları çəkilən mövzuların hər biri məktəbliləri yaşadıkları ölkənin gözəl təbiəti, tarixi abidələri, möhtəşəm tarixi keçmişi, maddi və mənəvi mədəniyyəti, burada yaşayan xalqlar və etnoslar haqqında məlumatlarla tanış edir. Kiçikyaşlı məktəblilərdə öz vətənləri haqqında güclü təəssürat yaranır və bu, sonrakı yaş dövrlərində onların əsl vətəndaş kimi böyümələrində baza rolunu oynayır. Vətəndaş identikliyinə formalaşdırılması yalnız tədris prosesində deyil, sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin həyata keçirilməsi zamanı da diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Sinifdən xaric tədbirlərdən ekskursiyalar daha məqsədəuyğundur.

Bakı şəhəri, 6 nömrəli məktəbin 3 “c” sinif şagirdlərinin İçərişəhərə ekskursiyasını təşkil edən müəllim Səbinə Məcidova əvvəlcə tarixi abidələrimiz, tarixi eksponatlar haqqında şagirdlərə məlumat verdi və bu, onlarda tarixi keçmişə güclü marağın yaranmasına səbəb oldu. Ekskursiya müddətində müəllim İçərişəhərdə yerləşən Şirvanşahlar sarayı, Qız qalası və digər tarixi abidələr haqqında uşaqlara elə oradaca geniş məlumat verdi. Sonda Səbinə müəllim ekskursiyadan qayıdandan sonra uşaqlara “Azərbaycanın tarixi yerləri” mövzusunda kiçik həcmli yarıdıcı iş yazmağı tapşırırdı. Yazılardan məlum oldu ki, bu ekskursiya onlarda milli mənlilik şüurunun və milli ləyaqətin inkişafına təkan verməklə yanaşı, öz tarixinə, milli kökünə hörmət və məhəbbət hissi aşılamiş, onlarda vətənpərvərlik və öz tarixi keçmişi üçün duyduqları qürur hissini gücləndirmişdir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, məktəbəqədər və ibtidai məktəb dövründə vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasının elmi-pedaqoji əsaslarını ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, vətəndaş identikliyi hər bir insanın müəyyən dövlətin vətəndaş cəmiyyətinə mənsubluğunu dərk etməsində özünü büruzə verir. Burada yalnız milli mənsubiyyət deyil, eyni zamanda yaşadığımız ölkəyə münasibətimiz də nəzərə alınmalıdır. Tarixi zərurətdir ki, müəyyən etnik qruplar müəyyən bir dövlətin tərkibində dominant (yəni həmin dövlətin aparıcı etnosu, xalqı) xalq ilə çiyin-çiyinə yaşayıb, özlərini bu ölkənin vətəndaşı hiss edirlər. Bu zaman milli mənsubiyyəti ilə yanaşı, yaşadığı ölkəyə məhəbbət, həmin ölkədə yaşayan digər etnosların multikultural dəyərlərinə tolerant münasibət vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasında əsas qayə kimi çıxış edir, məsələn, Azərbaycanda azərbaycanlılarla yanaşı digər xalqların nümayəndələri də (ləzgi, talış, yəhudi, saxur, udin, rus və s.) yaşayırlar və onlar da bu ölkəni azərbaycanlılar qədər sevir. Bu, Azərbaycanın erməni qəsbkarlarına qarşı Qarabağda apardığı 44 günlük Vətən müharibəsində də aydın göründü. Qarabağın azad edilməsi uğrunda ölkəmizin, milliyyətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşları qəhrəmancasına döyüşdülər. Öz canından keçən qəhrəman əsgərlərimiz arasında azərbaycanlılarla bərabər, bu ölkədə yaşayan digər xalqların da onlarla nümayəndəsi var idi. Bu, onu deməyə əsas verir ki, vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasında vətəndaşla onun yaşadığı ölkə arasında münasibətlərin hansı formada olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əgər dövlət öz vətəndaşlarına münasibətdə demokratiklik, bərabərlik, tolerantlıq prinsiplərinə əsaslanırsa, əlbəttə, bu dövlətin bütün millətlərdən olan vətəndaşları onu sevirək, göz bəbəyi kimi qoruyacaqlar. Belə dövlətlərin sırasında vətənimiz Azərbaycanı iftixarla misal gətirə biləcək və uşaqlarımızı da, hansı yaş dövründə olmalarından asılı olmayaraq, bu ruhda tərbiyə etməliyik. Bu zaman biz həm vətəndaş identikliyinə, həm də digər xalqlara tolerant münasibətin formalaşmasının reallaşdırılmasına nail ola bilərik.

Məqalənin aktuallığı. Məqalə həm məktəbəqədər müəssisələrdə, həm də orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasının imkan və vasitələrini öyrənmək baxımından aktualdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə məktəbəqədər yaş dövründə və ibtidai təhsil səviyyəsində uşaqlarda vətəndaşlıq identikliyinə formalaşdırılmasının sosial-pedaqoji əhəmiyyəti, təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin vətəndaş kimi formalaşdırılmasının imkan və yolları geniş tədqiq edilmişdir. İlk dəfə olaraq şagirdlərin vətəndaş kimi yetişdirilməsində vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasının üstün cəhətləri, bu barədə klassik mütəfəkkirlərin, müasir tədqiqatçıların ideyaları, nəzəriyyələri təhlil edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə verilmiş ideyalar və nəzəriyyələr məktəbəqədər müəssisələrdə və orta ümumtəhsil məktəblərində fəaliyyət göstərən pedaqoqlar, tərbiyəçi-müəllimlər tərəfindən uşaqlarda vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasında istifadə ediləcək metodik tövsiyə kimi qəbul edilə bilər. Həm müəllimlər, həm də valideynlər uşaqlara milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması, onların əsl vətəndaş kimi tərbiyə edilməsində ortaya çıxan problemlərin həllində məqalədən bir mənbə kimi istifadə edə bilərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, “Qanun”, 2009.
2. Ağayev Ə. (2011). Seçilmiş pedaqoji əsərləri. (2 cildə). c.1. Bakı, “Mütərcim”.
3. İlyasov M. (2021). Müasir təhsil: ənənədən innovasiyalara. Bakı, “Elm və təhsil”.
4. İsmixanov M., Vəliyeva S. (2013). Sosial pedaqogika. Bakı.
5. İsmayılov R., Nurullayeva Ü. və başqaları. (2021). Azərbaycan dili (tədris dili). (ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinifləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. 2-ci hissə). Bakı.
6. İsmayılov R., Nurullayeva Ü. və başqaları. (2022). Azərbaycan dili (tədris dili). (ümumtəhsil məktəblərinin 3-ci sinifləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. 1-ci hissə). Bakı.
7. Anikina T., Stepanova G., Terentyeva N. (2012). Dukhovno-nravstvennoye i grazhdanskoye vospitaniye detey doskolnogo vozrasta.
8. Asmolov A. (2007). Psixologiya lichnosti: kulturno-istoricheskoye ponimaniye pazvitiya cheloveka. Moskva: Smisl: Izdatelskiy tsentr “Akademiya”.
9. Bondarevskaya Yu.V. (2005). Tsennostniye osnovaniya lichnostnooriyentirovannogo vospitaniya. “Pedagogika”, № 2, s. 29–36.
10. Vetokhina A.Ya. (2010). Nravstvenno-patrioticheskoye vospitaniye detey doskolnogo vozrasta. Metodicheskoye posobiye dlya pedagogov. Spb.: DETSTVO – PRESS
11. Danilyuk A.Ya. Tishkov V.A., Kondakov A.M. (2009). Kontsepsiya dukhovno-nravstvennogo razvitiya i vospitaniya lichnosti grazhdanina Rossii v sfere obshego obrazovaniya: proyekt. Ros.akad. obrazovaniya. — Moskva, “Prosvesheniye”.

12. Dzidzoyeva S.M., Krasnoshlik Z.P. (2013). Polikulturniy podkhod k formirovaniyu grazhdanskoy identichnosti v teorii i praktike doshkolnogo obrazovaniya. Strategiya doshkolnogo obrazovaniya v kontekste Federalnogo zakona “ Ob obrazovanii v RF”: materialı Medzdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Postov-n/D: IPO YuFU.
13. Istoriya pedagogiki: khrestomatiya. (2011). sost. A.N.Dzhuriniskiy. 2-ye izd., pererab. i dop. – Yurayt-Izdat.
14. Gabriel A.Almond., Sidney Verba. (1989). The civic culture: political attitudes and democracy in five nations. SAGE Publications. 379 p.